

О ДРУГИМ ПРОСТОРИМА У РОМАНУ *ЧАРОБНИ БРЕГ* ТОМАСА МАНА²

Концепт простора и места више није ограничен на изучавање у оквиру дисциплина попут географије. У светлу просторног преокрета (spatial turn) простору је почела да се поклања већа пажња како у другим дисциплинама, тако и у науци о књижевности. Нови историзам и културолошке књижевне теорије дали су главни допринос деконструкцији и реконструкцији традиционалних концепата простора у оквиру науке о књижевности. Досадашња истраживања дела *Чаробни брег* (Der Zauberberg, 1924) Томаса Мана углавном су се односила на анализу концепта времена у роману без озбиљније анализе концепта простора.

Полазећи од наведених чињеница, рад има за циљ да на примеру романа *Чаробни брег* истражи могућност примене фукоовског појма хетеротопије у оквиру анализе концепта простора у роману. Појам се односи на просторе који нарушавају континуитет обичних, свакодневних простора. Повезаност друштва, простора и болести очигледна је у спацијализацији болести која је у друштву медицински изолована (у Мановом делу реч је о туберкулози), подељена по областима и местима излечења. Ман у роману креира алтернативне стварности које прожимају стварне, географске и имагинарне локације у различитим временским периодима од седам година, чиме анулира принципе линеараног тока времена и димензионалност простора. Такође, истраживање начина на који се у роману *Чаробни брег* конституишу и делују књижевне хетеротопије (ВАРНИНГ 2009) усмерено је на разматрање метода за примену Фукоовог концепта у науци о књижевности.

Кључне речи: просторни преокрет, хетеротопије, књижевне хетеротопије, наука о књижевности, Томас Ман.

¹ mila.mancic@gmx.de

² Рад је био изложен на научном скупу Језик, књижевност, теорија на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, 27-28. априла 2018. у виду усменог саопштења у краћем облику под насловом Књижевност и простор: Хетеротопија у Чаробном брегу Томаса Мана.

Увод

Док је период модерне првенствено окупиран проблемима историје и времена, у фази постмодерне све више преовладава интересовање за простор. Савремене хуманистичке и друштвене науке поклањају значајну пажњу питањима простора, просторности и кретања, чему су свакако допринеле појаве као што су глобализација, миграције, али и виртуални простор интернета. Простор је на овај начин почео да се промишља као аналитичка категорија, социјални и/или друштвени конструкт, али и репрезентацијска стратегија. Почети просторног преокрета, произашли осамдесетих година 20. века из дисциплине која се звала културна географија, подстакли су расправе међу теоретичарима као што су географ и утемељитељ урбане географије Давид Харви (David Harvey), урбаниста Едвард Соја (Edward Soja), социјални географ Стив Пајл (Steve Pile) и др. Ипак, битни импулси за постмодернистичку перспективу посматрања простора долазе од двојице француских социолога и филозофа Хенрија Лефебра (Henri Lefebvre) и Мишел Фукоа (Michel Foucault). Француски филозоф Мишел Фуко, припадник генерације послератних теоретичара, сматрао је да су друштвене теорије 19. века деловале под хегемонијом историцизма који је обезвредио, затворио и деполитизовао простор. У оквиру ове идеје као референтна тачка даљих изучавања послужило је предавање *О другим просторима* (Des espaces autres)³ из 1966. године у коме Фуко износи своја промишљања о простору као друштвеном конструкту, те разрађује концепт хетеротопија коме ће у наредном поглављу бити посвећена детаљнија пажња. Хенри Лефебр био је француски марксистички урбани социолог и филозоф који је својом књигом *La production de l'espace* (1974) направио значајан помак у односу на дотадашње разумевање простора као материјалне реалности која постоји „по себи“. Друштвени простор није инертна, неутрална и дата категорија, већ константна производња просторних односа. Лефебр на овај начин прави разлику између „простора репрезентације“ (репрезентације идеје) и „презентације простора“ (презентације често невидљивих економских и друштвених процеса који обилкују просторе). Лефебр је утицао на представнике различитих дисциплина и битно је одредио опус урбанисте Едварда Соје чије се расправе сматрају неизоставним када је реч о просторном преокрету. Сојина књига *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* (1989) имала је значајан одјек међу различитим дисциплинама и значајно је допринела прокламацији прос-

³ Цитати из овог текста у раду ће бити навођени у преводу оригиналног текста на немачки језик у Michel Foucault: Die Heterotopien. Der utopische Körper. Zwei Radiovorträge. Zweisprachige Ausgabe. Frankfurt

торног преокрета. Сојин концепт реалних и имагинарних/замишљених простора (*real-and-imagined places*) нуди управо за науку о књижевности плодотворне импулсе. Замишљени простори су, према Сојином виђењу, парадигма за све оне симболичке поступке којима се значење пројектује на материјалне просторе.

Представници немачке академске заједнице из области друштвених и хуманистичких наука делом су дали свој допринос просторном преокрету и скренули пажњу на просторну условљеност друштвених и културних процеса, а поједини историчари zaloжили су се за конкретну просторну локализацију историјских догађаја (ЈУВ 2001; ШЛУГЕЛ 2003). У оквиру науке о књижевности бављење односом простора и литературе интензивирало су од 2000. године што се огледа у бројним конференцијама и публикацијама на тему односа књижевности и питања простора.⁴ Ово померање фокуса ка питањима простора у науци о књижевности протеже се на више нивоа. Спектар тема се креће од питања књижевне репрезентације реалних простора и места до међудејства фикционалних, друштвених и географских простора (БАХМАН-МЕДИК 2006). Један вид истраживања усмерен је ка кретању протагониста у одређеном фиктивном простору, али се постављају и питања која се тичу самог текста као простора.⁵ Овде се првенствено истиче да се у књижевности простор не само описује или репрезентује, већ је он пре свега језички конституисан поетским и реторичким процесима организације текста. Наративна прозводња простора, али и посматрање простора као менталног модела читаоца само су неки од праваца промишљања о простору у књижевности у оквиру савремених огранака наратологије као што су културна и когнитивна наратологија.⁶ Ове студије и зборници дале су подстицај за интердисциплинарна истраживања простора са различитих теоријских полазишта (семиотичког, феноменолошког, наратолошког, антрополошког и др.) и указале на главне тенденције у истраживањима књижевног простора у епохи просторног преокрета.

У оквиру немачке науке о књижевности културолошке књижевне теорије отвориле су пут новим интердисциплинарним и мултидисциплинарним правцима истраживања као и примени савремених теорија у новој рецепцији немачке књижевности. Сама дисциплина нашла се у некој

⁴ У најистакнутије публикације спадају Doris Bachmann-Medick: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rowohlt, 2006; Jörg Döring; Tristan Thielmann (Hg.): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Transcript, 2008.

⁵ Више о томе у Wolfgang Hallet; Birgit Neumann (Hg.): *Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Transcript, 2009.

⁶ Види Kathrin Dennerlein: *Narratologie des Raumes*. Berlin: de Gruyter, 2009.

врсти процепа између традиције и модернизације. Дуга традиција књижевне херменеутике као једне од водећих метода у науци о књижевности допринела је живој расправи о границама дисциплине, као и о терминима „стара“ и „нова“ германистика.⁷

Књижевне хетеротопије

Избором Томаса Мана као канонског писца немачке књижевности циљ овог рада јесте истраживање могућности примене Фукоовог појма хетеротопије у оквиру анализе концепта простора у роману *Чаробни брег*. Као један од циљева се намеће и указивање на чињеницу да је и простор, поред времена, важан аспект књижевног текста. Управо је аспект тога времена у роману *Чаробни брег* поклоњена велика пажња.⁸ У светлу уже схваћеног просторног преокрета и тенденције да се у истраживање књижевног простора укључи и његова перформативна димензија, односно претпоставка да он има удела у културној производњи простора, отворила се могућност за различите истраживачке приступе, уз покушај установљавања бројних метода.

Током рада се ослањамо на два изворна текста Мишел Фукоа *О другим просторима* (*Des espaces autres* 1966) и *О утопијским телима*⁹ (*Le corps utopique* 1966), имајући у виду оправдану констатацију да науци о књижевности тек предстоји задатак да Фукоов појам хетеротопије, који је фрагментарно скициран у тексту *О другим просторима*, подвргне свеобухватној анализи, те да испита његову применљивост на књижевне текстове и естетске просторе (КЛАДА 2005). На овом месту је важно истаћи да се места која Фуко наводи као примере хетеротопије односе на реални и институционални а не фиктивни свет. Плодотворна монографија у том правцу свакако је књига немачког романисте Рајнер Варнинга *Heterotopien als Räume ästhetischer Erfahrung* (2009) у којој

⁷ О томе види у: Walter Erhart (Hg.): *Grenzen der Germanistik. Rephilologisierung oder Erweiterung?* Stuttgart/Weimar 2004; Ralf Klausnitzer/Carlos Spoerhase (Hg.): *Kontroversen in der Literaturtheorie/Literaturtheorie in der Kontroverse.* Frankfurt a. M. 2007.

⁸ За више информација види неке од новијих студија као Thomas Sprecher (Hrsg): *Der 'Zauberberg' und die Kulturphilosophie der Zeit.* - In: *Auf dem Weg zum „Zauberberg“.* Frankfurt am Main: Klostermann, 1997; Christian Hick: *Vom Schwindel ewiger Gegenwart. Zur Pathologie der Zeit in Thomas Manns Zauberberg* In: Engelhardt, D. v., Wißkirchen, H.: *„Der Zauberberg“ – die Welt der Wissenschaften in Thomas Manns Roman,* Stuttgart: 2003, S. 71-106.; Ruprecht Wimmer: *Zur Philosophie der Zeit im Zauberberg.* in: *Auf dem Weg zum „Zauberberg“.* Die Davoser Literaturtage 1996, hrsg. v. Thomas Sprecher. Frankfurt/Main: Klostermann 1996, S. 251-272.

⁹ Исто као под 4.

се развија концепт књижевних хетеротопија. Књижевне хетеротопије су, према Варнинговом схватању, простори естетског искуства који настају када се „стварни простор“ у тексту може означити и искусити као други простор, а то је могуће у међудејству са већ постојећим запоседнућем овог простора социјалним имагинарним, али може бити и независно од њега (ВАРНИНГ 2009:21-22). Оно што је посебно важно истаћи јесте да Варнинг посвећује пажњу и анализи дискурса, те књижевне текстове не анализира само из перспективе анализе дискурса, који књижевност посматра тек као један међу осталим дискурсима, већ књижевност схвата као посебан супротстављени дискурс (Gegendiskurs).¹⁰ Варнинг уводи појам супротстављене дискурзивности хетеротопија (heterotopische Konterdiskursivität) и залаже се за то да се хетеротопија и супротстављена дискурзивност заједно промишљају.

Иновативне правце у теоријском утемељењу књижевне хетеротопије пружа и зброник радова немачких теоретичара књижевности под називом *Außenraum – Mitraum – Innenraum Heterotopien in Kultur und Gesellschaft* (2012)¹¹. Један од циљева овог рада јесте и подстицање даљих истраживања књижевних хетеротопија. Како би се истражио начин на који се конституишу и делују књижевне хетеротопије у роману *Чаробни брег*, али и нагласио хетеротопијски карактер простора који се анализирају, важно је предочити у битним цртама фукоовски концепт хетеротопије, те на тај начин сузити фокус на другачију перспективу читања и промишљања романа.

Фукоов концепт хетеротопије или других места

Мишел Фуко хетеротопије посматра као просторе који су другачији у односу на познате просторне организације, а сам појам користи у значењу *друга места*. Фуко прави разлику између унутрашњег и спољашњег простора. Хетеротопије су спољашњи простори који су искључени из простора у којима живимо и чије нам је уређење познато. Они се одупиру познатим просторима тако што их истовремено представљају, оспоравају, изокрећу (ФУКО 2005а:9). То су она места чија је сврха пре-

¹⁰ У овом ставу Варнинг свакако није сам међу теоретичарима књижевности.

¹¹ Аутори и ауторке антологије покушавају да концепт хетеротопије Мишел Фукоа учине плодноним за књижевност и филм као медије представљања естетских простора. Они износе тезу да текст и филм као медији репрезентације естетских простора не само да мењају перспективе, него и отварају нове перспективе. Такви простори обликују сами себе и односе се на себе; они формирају сопствену културу која може избећи културна ограничења присутна изван граница тих медија.

испитивање свих других простора. Фуко дефинише два начина преиспитивања „нормалних“ простора: са једне стране је то стварање простра илузије који онда разобличује сву илузорност реалног света, док се овој поставци опире пружањем онога чега смо лишени. Хетеротопије, међутим, могу створити други простор који је реалан, савршен, добро уређен у контексту „реализованих утопија“, те тако постати супротстављена слика нашем простору који је у нереду, лоше уређен или мутан. На овај начин хетеротопије представљају или одраз друштва у малом или његову супротстављену слику. Дакле, та места су или савршена слика друштва или пак његово наличје. Хетеротопије могу бити истовремено и стварна, материјална и илузорна места.

Дакле, хетеротопије на посебан начин одражавају друштво тако што га репрезентују, негирају или пружају другу перспективу гледања на њега. Оно што је осим тога заједничко свим хетеротопијама јесте да њихово појединачно друштвено значење није статично, већ да се током постојања може и изменити. У ту сврху неопходно је узети у обзир и друштвене промене које прате ту трансформацију.

Хетеротопије су увек везане за систем отварања и затварања, а он није доступан сваком. Улазак и излазак праћен је посебним ритуалима као што, рецимо, улазак у чајдоницу у Јапану може бити праћен сложеним ритуалима чишћења, док је за улазак у биоскоп потребно само купити карту. Осим тога, у хетеротопије приступ није само добровољан, а чак се и самим приступањем месту не мора нужно учествовати у хетеротопији. Затвореник углавном не ступа добровољно на тло затвора, али онај ко му дође у посету може да уђе у простор затвора, мада остаје искључен из његове хетеротопијске структуре, та тако стварно и не приступа том простору. Они који учествују у хетеротопијама подлежу строгој контроли, те су то места на којима понашње које одступа од преовладавајућих норми бива ритуализовано и локализовано. Она се налазе на маргинама друштва или, како Фуко пише, она су места изван свих места „Orte außerhalb aller Orte“ (ФУКО 2005а:7). Са друге стране, хетеротопије нуде кроз своју различитост (другост) могућност рефлексije и проблематизације постојећих норми и контрадикција. Фуко означава овај облик хетеротопије као хетеротопију кризе или као хетеротопију одступања. Најпознатије хетеротопије одступања којима се бави Фуко јесу психијатријске установе и затвори.

Важну улогу игра и временска структура која је у самој њиховој основи и коју Фуко описује као хетерохронију која ограничава хетеротопију према споља. Хетеротопија обавља своју пуну функцију од тренутка када се људи нађу у некој врсти прекида са својим конвенционалним временом. (ФУКО 2005а:21). Фуко описује два екстремна облика хетеро-

топије у том погледу: оне у којима се време бескрајно акумулира, купи и угурава у књиге и слике као што је то случај са библиотекама и музејима, као и оне које су највише временски ограничене и унутар којих се време раствара за неколико сати или дана, као што је случај на фестивалима или у забавним парковима.

О утопијским телима

Како је основна тема овог рада простор у делу *Чаробни брег* Томаса Мана, интересантно је поменути још један мање познати и краћи текст под насловом *О утопијским телима*¹² (*Le corps utopique* 1966) о коме је Фуко говорио само две недеље после предавања *О другим просторима* на радију у емисији *Culture française*. Фуко у поменутом тексту описује и само тело као једну врсту простора и то на један амбивалентан начин, са једне стране као супротност утопије или *der „absolute Ort“, die „gnadenlose Topie“* (ФУКО 2005б: 34), као мали комад простора са којим је човек једно, али са друге стране тело стоји увек негде другде, другде него у свету, али је и истовремено повезано са свим другим местима света *„mit sämtlichen ‚Anderswo‘ der Welt verbunden“* (2005б: 34). Имајући у виду чињеницу да је људско тело референтна тачка за сваку перцепцију просторних односа, постаје разумљивије зашто Фуко управо исништира на томе да је тело нулта тачка света *„der Nullpunkt der Welt“* и место на коме се укрштају сви путеви и простори *„Ort an dem Wege und Räume sich kreuzen“* (2005б:34). Ипак, Фуко даље тврди да само тело није нигде и да је оно мало утопијско језгро у средишту света *„Der Körper selbst ist nirgendwo. Er ist der kleine utopische Kern im Mittelpunkt der Welt“* (2005б:36).

Књижевне хетеротопије у *Чаробном брегу*

Радња романа *Чаробни брег* може се испричати у пар реченица. Сми-сао романа не чини његова радња, а сам Томас Ман је захтевао да се роман прочита два пута.¹³ Главни јунак Ханс Кастроп одлази пре свог школовања за инжењера у кратку посету рођаку Јоакиму Цимсену који се због проблема са плућима лечи у санторијуму Бергхоф у Давосу, малом месту у Швајцарској. Ханс Кастроп уместо првобитно планиране три недеље остаје „зачаран“

¹² Исто као под 4.

¹³ О томе више у: Thomas Mann: Tagebücher, Bd.I (1918-21) hg.v. Inge Jens, Frankfurt am Main 1977.

седам година на Чаробном брегу¹⁴, а избијање Првог светског рата повод је његовог поновног враћања у равницу где као војник узима учешће у рату, те његова даља судбина остаје непозната. Роман се састоји из два дела, од којих први део обухвата период од седам месеци, а други остатак временског периода од седам година.

Главно место радње је санаторијум Бергхоф које Ман описује као реално, материјално место, а болест туберколза и њено лечење су приказани скоро научном акрибијом. Са друге стране, санаторијум постаје и илузијско место са јасним елементима бајке. Цео роман је у знаку броја седам, а стално понављање дневне рутине ствара осећање безвремености, те време у роману неопажано промиче тако да и сам читалац постепено губи свест о току времена као и сам главни лик. Као пример релативности времена може послужити позната сцена у роману у којој се седам минута мерења телесне температуре отеже у недоглед. Такође, изолованост места и еротизована атмосфера санаторијума буди асоцијације на Вагнерову оперу Танхојзер (Tannhäuser) у којој је Вагнер Венерин брег из средњовековне легенде локализовао у Хелзебергу у близини Ајзенаха у Саксонији (НОЈМАН 2001: 63). Осим Венериног брега уочљиве су и алегорије на пакао античке митологије, као и на Вештичији брег из Валпургијске ноћи Гетеовог *Фауста*. Елементи бајке и асоцијације на легенде отварају имагинарни простор који и по атмосфери указује на хетеротопијски карактер конкретног простора санаторијума у домену његове посебности. Друга места се састоје из интеракције између реланих датости као што су праксе, кодови, просторна уређеност и, у најширем смислу, онога што су атрибути књижевности, а то су: фикције, митови, тумачења.

Санаторијум Бергхоф, главно место радње, налази се на планини, на висини од хиљаду и шестотина метара. То је, дакле, затворено, изоловано место, смештено и физички изнад света који га окружује. Ман користи речи брдо (Berg) и равница (Flachland) као и термине горе (oben) и доле (unten), као и доњи свет („untere Welt“ (III, 875)). Само путовање главног јунака Ханса Кастропа до Давоса детаљно се описује као улазак у један други простор, једну другу зону:

Ханс Кастроп помисли да је иза себе оставио зону белогорице, свакако и зону птица певачица, ако се не вара, и та мисао на престанак изазва код њега слабост и лаку несвестицу, тако да за секунд, две покри очи рукама. А када је прошло он виде да је пењању дошао крај, да је достигнута највиша тачка кланца

(МАН 2014:9, превод Милош Ђорђевић и Никола Половина).¹⁵

¹⁴ Саму реч чаробни брег је Томас Ман преузео из Ничеовог дела Рођење трагедије (Geburt der Tragödie) (НОЈМАН 2001:83).

¹⁵ Hans Castorp bedachte, daß er die Zone der Laubbäume unter sich gelassen habe, auch die der

Ако санаторијум Бергхоф посматрамо као друго место у фуковском значењу те речи и са функцијом проблематизације свих осталих простора, намеће се питање шта нам перспектива од горе, са брда, говори о погледу на доле, на равницу? Да ли Бергхоф представља одраз друштва у малом или његову супротстављену слику? Могло би се рећи да је санаторијум код Мана истовремено и једно и друго. Сам читалац постепено али свеобухватно до у најситније појединости упознаје санаторијум за плућне болести. Детаљна пажња посвећена је простору, његовом уређењу од соба до сале за ручавање преко балкона на којима пацијенти проводе обавезно поподневно лежање до рендгентске лабораторије. Дистрибуција простора има терапеутско својство, а интерни принцип уређења служи као једна врста противтеже претпостављеном неред у друштву доле, у равници. Јунак на тај начин и само друштво сазнаје као болест. Сам свет се на извештан начин представља у роману као болест тј. као патологија. Други ликови са којима Кастроп долази у контакт су представници и носиоци доктрина тадашњег времена.

Простор санаторијума постаје и слика болесне Европе која срља ка Првом светском рату. Такође, туберкулоза као инфективна болест, са великим замахом у то време, постаје симптом и знак дубље болести друштва. Међутим, док су пацијенти горе у санаторијуму свесни своје болести, те је на том месту лече са већим или мањим успехом, намеће се питање здравља у равници која је доле и у којој не постоји тако јасна свест о болести. Тиме Ман преусмерава перспективу на још један простор – простор тела у који нам такође пружа детаљан увид.

Простор тела

Дуалност простора на горе и доле постаје и слика дуалности болести и здравља, а али и дуализма тела и душе или простора споља и изнутра. Како је већ било напоменуто у поглављу *О утопијским телима*, људско тело је референтна тачка за сваку перцепцију просторних односа. Ман улази у простор тела, у унутрашњост човека, у оно што Фуко назива оним што је дуго времена било сакривени регион тела (ФУКО 1973). У књизи *Рођење клинике (Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical 1963)* Фуко је посебну пажњу посветио променама у „медицинском погледу“, једној врсти опседнутости медицине да се болест

Singvögel wohl, wenn ihm recht war, und dieser Gedanke des Aufhörens und der Verarmung bewirkte, daß er, angewandelt von einem leichten Schwindel und Übelbefinden, für zwei Sekunden die Augen mit der Hand bedeckte. Das ging vorüber. Er sah, daß der Aufstieg ein Ende genommen hatte, die Paßhöhe überwunden war (МАН 1995:3).

просторно локализује, да се седиште болести локализује у људском телу (ФУКО 1973). Каснији део књиге бави се развојем патолошке анатомије и сецирањем лешева као средствима за примену медицинског погледа чак и у претходно сакривеном региону тела. Док је у прошлости симптом био идентичан са болешћу, данас је симптом знак дубље болести која се може открити само преношењем у тродимензионални простор.

У *Чаробном брегу* можемо уочити детљне описе рендгентског снимања, а сам процес Ман уздиже до мистичног, скоро као симбол алхемијске трансмутације. Подсетимо се овде Фукоа и његовог запажања у тексту *О утопијским телима* да тело истовремено стоји увек на другом месту. У петој глави романа под називом „Mein Gott ich sehe“ (Боже мој, па ја видим!) Ман описује све звуковне и оптичке феномене процеса радиографског снимања, укључујући и мирисе рендгенске лабораторије:

Чу се како кврцну прекидач. Некакав мотор заигра и поче све јаче да пишти, али га нов покрет руке одмах умири и доведе у ред. Под се равномерно тресао. Мала црвена светлост, дугуљаста и управна, гледала их је одозго с благом претњом. Негде севну муња. И лагано, у млечном сјају, као прозор који се осветљава, у мраку се указа бледи четвороугао светлог екрана, пред којим је саветник Беренс објавио столичницу, раскречивши ноге и одупирући се песницама о бутине, са шопавим носом сасвим приљепљеним на плочу кроз коју се могло да загледа у унутрашњост људског организма (МАН 2014:255).¹⁶

Управо је поглед у унутрашњост тела рођака Јоахима, уз чију је дозволу Ханс Кастроп присуствовао радиографском снимању, обузео јунака мешавином узбуђења, али и сумњом да ли је то што се види заиста нешто што је допуштено:

Силно узбуђен оним што је видео, или тачније чињеницом што је видео, он осети да га у души спада потајна сумња да ли се све ово догађа нормално, да ли је ово што види у тами, испуњеној потресом и праском, заиста нешто допуштено; и немирно уживање у индискретној радозналости мешало се у његовим грудима са осећањем узбуђења и пијетета (2014 :257).¹⁷

¹⁶ Man hörte das Umlegen eines Hebels. Ein Motor sprang auf und sang wütend in die Höhe, wurde aber durch einen neuen Handgriff zur Stetigkeit gebändigt. Der Fußboden bebte gleichmäßig. Das rote Lichtlein, länglich und senkrecht, blickte mit stillem Drohen herüber. Irgendwo knisterte ein Blitz. Und langsam, mit milchigem Schein, ein sich erhellendes Fenster, trat aus dem Dunkel das bleiche Viereck des Leuchtschirms hervor, vor welchem Hofrat Behrens auf seinem Schusterschemel ritt, die Schenkel gespreizt, die Fäuste daraufgestemmt, die Stumpfnase dicht an der Scheibe, die Einblick in eines Menschen organisches Inneres gewährte (МАН 1995: 285).

¹⁷ Heftig bewegt von dem, was er sah, oder eigentlich davon, daß er es sah, fühlte er sein Gemüt von geheimen Zweifeln gestachelt, ob es rechte Dinge seien, mit denen dies zugehe, Zweifeln

Ханс Кастроп ће и сам бити подвргнут радиографском снимању, а када буде љубазношћу доктора видео своју властиту руку на екрану, указаће му се пред очима и слика будућег распадања меса:

.....месо у којем је живео, распаднуто, уништено, претворено у ништавну маглу (2014:257).¹⁸

Тада ће Ханс Кастроп себе видети на другом месту, наиме у гробу.

Симболична просторна екслузија санторијума као и локализовање болести у људском телу наглашава још једну дуалност, ону између тела и душе. Већ на самом почетку романа, када Ханс Кастроп стиже у посету свом болесном рођаку, у краткој сцени двојица рођака сусрећу доктора Кроковског коме Јоахим представља Ханса Кастропа и који га пита да ли им долази као пацијент. Кастроп одговара да остаје само три недеље и додаје да је сасвим здрав. Кроковски затим узвраћа питањем:

Заиста?, упита др Кроковски истурајући укриво своју главу, као да се руга, а осмејак му се још више развуче... Па онда сте Ви феномен вредан студирања! Ја још нисам наишао на сасвим здрава човека (2014:22).¹⁹

Доктор затим поставља још једно питање:

И ви, дакле, овде нећете тражити никакву лекарску помоћ, ни у погледу телесном ни психичком? (2014:257)²⁰

Јоахим ће након сусрета сугерисати Хансу Кастропу да можда није требало да одбије тако олако лекарску помоћ, бар не у психичком смислу и признаће да и он сам с времена на време исприча доктору Кроковском по неки сан како би имао шта да сецира. Сецирање душе код пацијента рођак помиње и нешто раније, управо као главну делатност доктора Кроковског, а на коју се, како каже, у проспекту санторијума нарочито указује.

У седмој Глави у делу под називом *Fragwürdigstes (Крајње сумњиве ствари)* Ман пише:

Онај ко органски симптом болести сматра као резултат афекта прогнаних из свесног друштвеног живота и уз то хистеризованих афеката,

---

an der Erlaubtheit seines Schauens im schütternden, knisternden Dunkel; und die zerrende Lust der Indiskretion mischte sich in seiner Brust mit Gefühlen der Rührung und Frömmigkeit (1995: 286).

¹⁸ das Fleisch, worin er wandelte, zersetzt, vertilgt, zu nichtigem Nebel gelöst..... (1995:287).

¹⁹ »Wahrhaftig?« fragte Dr. Krokowski, indem er seinen Kopf wie neckend schräg vorwärts stieß und sein Lächeln verstärkte . . . »Aber dann sind Sie eine höchst studierenswerte Erscheinung! Mir ist nämlich ein ganz gesunder Mensch noch nicht vorgekommen (1995:39)

²⁰ „Und Sie werden hier also keinerlei ärztliche Behandlung in Anspruch nehmen, weder in körperlicher noch in psychischer Hinsicht?“ (1995:39).

тај признаје творачку снагу психичког у области материје - а то је она снага коју смо принуђени да прогласимо за други извор магичних феномена (2014:381).²¹

У тексту *О утопијским телима* Фуко управо наводи како је властито тело традиционално било схватано као кавез душе и као *factum brutum* који се не може прекорачити и који нас као ланцима везује за овде и сада, али које, како Фуко истиче, има и утопијски потенцијал да увек буде на другом месту (ФУКО 2005б: 34). Сам Аристотел је писао у делу *Расправа о души* да душа и тело нису исто него у истом (АРИСТОТЕЛ 2001: 9). Човека сачињавају и душа и тело, а ниједан од ових елемената не чини човека сам по себи. Према Аристотелу, дакле, душа није оно што једноставно обитава у телу него оно што се изражава телом. Ипак, ни само тело не чини човека само по себи. У *Чаробном брегу* доктор Кроковски, задужен за сецирање душе, одржава понедељком у санаторијуму предавања пред бергхофском публиком о односу болести и љубави, а како Ман наводи, у област његових студија спадали су тамни предели људске душе који се називају подсвест. Кроковски тако изводи и бројне експерименте пред пацијентима, као и ону упечатљиву сеансу у којој Хансу Кастропу бива омогућено да види свог, у међувремену преминулог, рођака Јоахима Цимсена уз помоћ мале Ели Бранд као медијума. Кроковски спиритуалним сеансама има за циљ да покаже како је душа ипак јача од материје, као и да су телесни симптоми секундарни. Управо на овај начин фигура Кроковског стоји наспрот доктору Беренсу који као соматичар настоји да седиште болести лоцира у телу, а не у души. Читалац до краја романа са потпуном сигурношћу не може да каже да ли код Мана тријумфује тело или су ум, односно индивидуална душа доминантни.

Док Ман конституише брег и санаторијум као сцену на којој се сучељава семиотика унутрашњих и спољашњих простора у коју је укључена и другост простора тела, постаје очевидна функција хетеротопије која, интегрисана у релационом простору, чини степен уређености и функционисање околног простора у равници видљивим и свесним. Ипак, *Чаробни брег*, схваћен у овом раду као други простор, не може да промени свет у равници јер за његово побољшање има мало шансе, те почетак Првог светског рата на крају романа открива сву хаотичност, замућеност и безумље равнице, тј. оног простора доле. Јунак се враћа у равницу због објаве рата и напушта санаторијум у коме пацијенти у својеврсном изопштеништву сматрају себе чуварима оних вредности које су доле у гра-

²¹ Wer im organischen Krankheitssymptom ein Werk aus dem bewußten Seelenleben verbannter und hysterisierter Affekte erblickt, der anerkennt die Schöpfermacht des Psychischen im Materiellen, eine Macht, die man als zweite Quelle der magischen Phänomene anzusprechen gezwungen ist (1995: 823).

довима већ задобиле други смисао и облик. Функција овог другог места је илузорна, те се санторијум може убројати у оно што Фуко класификује као хетеротопију одступања, у смислу хетеротопијске инверзије или књижевног хетеротопијског огледала.

Закључак

Категорији простора у делу *Чаробни брег* Томаса Мана у досадашњим бројним студијама није посвећена довољна пажња. Томе је можда допринео и сам Томас Ман који је у свом чувеном излагању на Универзитету Принстон 1939., дакле петнаест година након првог издања романа, означио *Чаробни брег* као роман о времену (*Zeitroman*) и то у двоструком значењу и као роман о једној епохи, али и као роман коме је тема време:

„Роман о времену у двоструком смислу: историјском јер покушава да створи унутрашњу слику времена пре избијања рата у Европи, али и због тога што му је само време предмет, којим се не бави само као искуством својих јунака, већ у и кроз себе.“ (МАН 1974: XI, 611, превод Е.М.).

Проглашење трансдисциплинарног просторног заокрета (*spatial turn*) додатно је промовисало различита теоријска настојања да се анализирају различити концепти простора. У том смислу, референтну тачку за све касније радове који се баве (ре)концептуализацијама простора представља текст *О другим просторима*, из 1966. г у којем Фуко разрађује концепт *хетеротопије*. Рад немачког романисте Рајнера Варнинга *Heterotopien als Räume ästhetischer Erfahrung* (2009) који је усмерен на дефинисање књижевних хетеротопија, као и нагласак на перформативној димензији књижевног простора дали су значајне импULSE овој анализи.

У раду је за теоријско-методолошки приступ питањима како функционишу и који простори у роману *Чаробни брег* могу да се перципирају као *други простори* односно књижевне хетеротопије, а које конституише књижевни текст послужио и још један, до скоро мање познат и краћи текст Фукоа под називом *О утопијским телима*. Аутор је у раду дошао до следећих закључака:

1. Помак од историцистичке ка спацијалној перспективи и у овом раду показао је да се категорије простора и времена морају промишљати заједно, али да оне нису идентичне, већ да имагинација једног има последице за имагинацију другог, те су они једно другом имплицитни. Књижевна конституција простора не упућује тек на опис простора који већ постоје у стварности, него их чином самог описивања производи тј. перформативно успоставља.

2. Како је једно од важних питања теоретичара како се концепт хетеротопије може применити у науци о књижевности имајући у виду да се примери које Фуко наводи односе на реални, институционални, а не фиктивни свет анализа у овом раду је показала да се са правом може говорити о појму књижевне хетеротопије и да је неопходно радити у правцу обухватнијег теоријског утемељења појма.

Цитирана литература

- АРИСТОТЕЛ 2001: Aristotel: Rasprava o duši. Podgorica: Oktoih 2001. (preveo sa starohelenskog dr. Marko Višić).
- БАХМАН-МЕДИК 2006: Bachmann-Medick, Doris: Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 2006.
- ВАРНИНГ 2009: Warning, Rainer: Heterotopien als Räume ästhetischer Erfahrung München 2009.
- ВИМЕР 1996: Wimmer Ruprecht: Zur Philosophie der Zeit im Zauberberg, in: Auf dem Weg zum „Zauberberg“. Die Davoser Literaturtage 1996, hrsg. v. Thomas Sprecher. Frankfurt/Main: Klostermann 1996, S. 251-
- ДЕНЕРЛАЈН 2009: Dennerlein Kathrin: Narratologie des Raumes. Berlin: de Gruyter, 2009.
- ДУРИНГ; ТИЛМАН 2008: Döring Jörg; Thielmann Tristan (Hg.): Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften. Transcript, 2008.
- ЕРХАРТ 2004: Erhart Walter (Hg.): Grenzen der Germanistik. Rephilologisierung oder Erweiterung? Stuttgart/Weimar 2004.
- КЛАУСНИЦЕР/ШПОЕРХАЗЕ 2007: Klausnitzer Ralf / Spoerhase Carlos (Hg.): Kontroversen in der Literaturtheorie/Literaturtheorie in der Kontroverse. Frankfurt a. M. 2007.
- КЛАДА 2005: Chlada, Marvin: Heterotopie und Erfahrung. Abriss der Heterotopologie nach Michel Foucault. Aschaffenburg 2005.
- ЛЕФЕВР 1991: Lefebvre, Henri: The Production of Space. Oxford: Blackwell 1991.
- ЛУВ 2001: Löw, Martina: Raumsoziologie, Frankfurt a.M. 2001.
- НОЈМАН 2001: Neuman, Michael: Thomas Mann: Romane. Berlin: Erich Schmidt, 2001.
- СОЈА 1989: Soja W. Edward: Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory (1989) London and New: Verso: York, 1989.
- ТАФАЦОЛИ; ГРЕЈ: Tafazoli, Hamid; Gray, Richard T.: (Hg.): Außenraum – Mitraum – Innenraum Heterotopien in Kultur und Gesellschaft. Bielefeld: Aisthesis 2012.

- ФУКО 2005: Foucault, Michel: Die Heterotopien. Der utopische Körper. Zwei Radiovorträge. Zweisprachige Ausgabe. Frankfurt: Suhrkamp 2005.
- ФУКО 1973: Foucault, Michel: Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks. Herausgegeben von Henning Ritter und Wolf Lepenies München: Hanser Verlag, 1973.
- ХАЛЕТ-НОЈМАН 2009: Hallet, Wolfgang/Neumann, Birgit (Hg.): Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn, Bielefeld: Transcript 2009.
- ХИК 2003: Hick Christian: Vom Schwindel ewiger Gegenwart. Zur Pathologie der Zeit in Thomas Manns Zauberberg In: Engelhardt, D. v., Wißkirchen, H.: „Der Zauberberg“ – die Welt der Wissenschaften in Thomas Manns Roman, Stuttgart:2003, S. 71-106.
- ШЛЮГЕЛ 2003: Schlögel Karl (2003): Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik, München/Wien 2003.
- ШПИРЕХЕР 1997: Sprecher Thomas (Hrsg): Der 'Zauberberg' und die Kulturphilosophie der Zeit. - In: Auf dem Weg zum „Zauberberg“. Frankfurt am Main: Klostermann, 1997.

Извори

- МАН 1974: Mann, Thomas: Gesammelte Werke in dreizehn Bänden. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1974.
- МАН 1995: Mann, Thomas: Der Zauberberg. Roman (1924). Frankfurt am Main: Suhrkamp 1995.
- МАН 2014: Ман, Томас: Ћаробни брег, Том I и Том II, Beograd- Podgorica: Nova knjiga 2014. (превели Милош Ђорђевић и Никола Половина).

Emilija P. Mančić

ANDERE RÄUME IN THOMAS MANN'S *ZAUBERBERG*

Die vom Spatial Turn geforderte Hinwendung zum Raum öffnet interessante, neue Zugänge zu Literatur und Kunst. Zu den Klassikern der Raumtheorie zählen Michel Foucault und Henri Lefebvre, die für Edward Soja (1996) zu Impulsgebern bei der Proklamation eines spatial turn geworden sind. In der Literaturwissenschaft haben der *New Historicism* und die Kulturwissenschaft einen wesentlichen Beitrag zur Dekonstruktion und Rekonstruktion der traditionellen Raumkonzepte geleistet.

Die bisherigen, zahlreichen, literaturwissenschaftlichen Studien zum Roman *Zauberberg* (1924) von Thomas Mann bezogen sich hauptsächlich auf

die Analyse der Kategorie ›Zeit‹ im Roman, ohne detailliert auf die Analyse der Kategorie ›Raum‹ einzugehen. Vor diesem Hintergrund erforscht der vorliegende Text die Möglichkeit Foucaults Konzept der Heterotopie auf die Analyse des Raumkonzeptes im Roman anzuwenden. Der Begriff bezieht sich auf Räume, die in besonderer Weise gesellschaftliche Verhältnisse reflektieren, indem sie sie repräsentieren, negieren oder umkehren. Insofern bilden Heterotopien ein verkleinertes Abbild der oder Gegenbild zur Gesellschaft. Die Verbindung von Gesellschaft, Raum und Krankheit zeigt sich im Roman *Zauberberg* in der Verräumlichung der sozial isolierten Krankheit (die Tuberkulose), die im Sanatorium unter ärztlicher Leitung in der die dafür erforderlichen Einrichtungen geheilt werden soll. Thomas Mann schafft im Roman alternative Realitäten, die reale, geografische und imaginäre Orte während eines Zeitraums von sieben Jahren durchdringen und die Prinzipien des linearen Zeitflusses und der Dimensionalität des Raumes annullieren. Die Verschiebung von der historischen, zeitlichen zur räumlichen Perspektive hat in dieser Arbeit gezeigt, dass die Kategorien von Raum und Zeit zusammen gedacht werden müssen, aber dass sie nicht identisch sind, sondern dass die beiden Kategorien einander implizit sind.

Der theoretisch-methodische Ansatz des Artikels stellen zwei Radiovorträge Michel Foucaults über *Den utopischen Körper* und *Die Heterotopien* dar, die im Dezember 1966. in der Sendung „Culture française“ ausgestrahlt wurden. Darüberhinaus war für den Text die Studie *Heterotopien als Räume ästhetischer Erfahrung* (2009) von Rainer Warning ausschlaggebend, da er Foucaults Raumkonzept an literarischen Räumen festmacht. Warning widmet sich in seiner Studie der Aufgabe Foucaults Konzept für die Literaturwissenschaft anwendbar zu machen. Dementsprechend war das zweite Ziel des vorliegenden Textes zu erforschen wie die „reale Räume“ in einem fiktiven Text (das Sanatorium Berghof, der Berg und das Tal, der menschliche Körper) als „andere Räume“ festgehalten und erzeugt bzw. performativ konstruiert werden.

Schlüsselwörter: Spatial Turn, Heterotopien, literarische Heterotopien, Literaturwissenschaft, Thomas Mann